

نقد و بررسی کتاب جستاری درباره مرکب خوشنویسی

● دلaram کاردار طهران

دانشجوی کارشناسی ارشد ایرانشناسی، گرایش اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی، دانشگاه شهید بهشتی / delaramkardar@gmail.com

چکیده

کتاب مرکب خوشنویسی، تألیف زهرا سلطانی، حمید فرهمند بروجنی و عباس عابد اصفهانی در نیمه دوم سال ۱۳۹۴ توسط انتشارات گلدسته در اصفهان به چاپ رسیده است. اکثر مطالب این کتاب، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهرا سلطانی با عنوان «فن‌شناسی و آسیب‌شناسی مرکب مشکی و قهوه‌ای در آثار خوشنویسان معاصر و بررسی تأثیر افزودنی عسل در ویژگی‌های بصری مرکب» است که در دو بخش «بررسی مرکب و آسیب‌های آن» و «مرکب در میان ملل متخلف» در قالب کتابی تنظیم شده است. از مهم‌ترین کاستی‌های این کتاب، می‌توان به کلی‌بودن تقسیم‌بندی بخش‌ها، عدم پرداختن به پژوهش‌های معاصر که در این زمینه صورت گرفته است، عدم داشتن نمایه‌های طبقه‌بندی شده، چاپ سیاه‌وسفید که باعث شده تصاویر، کارایی خود را از دست بدهند و همچنین غلط‌های املایی، نگارشی و دستوری اشاره کرد.

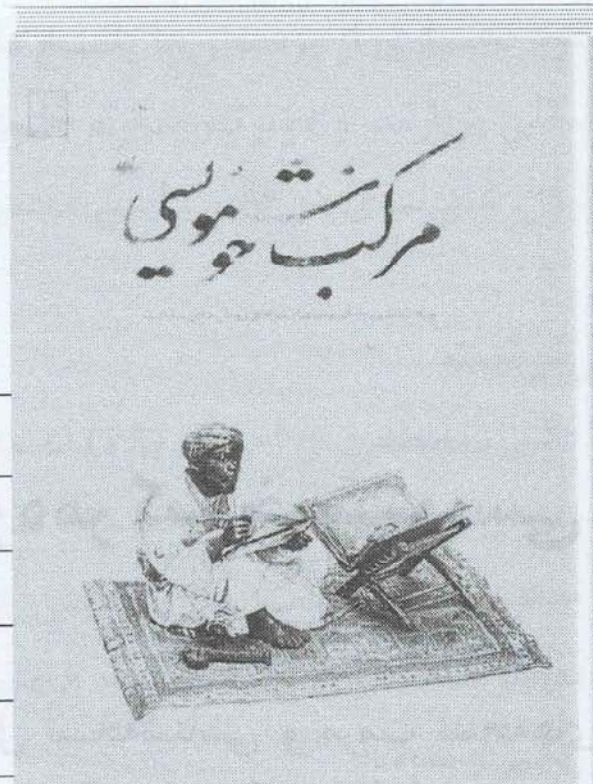
کلیدواژه‌ها

نسخه‌شناسی، مرکب و مرکب‌سازی، خوشنویسی (ابزار و تجهیزات)

درآمد

کتاب جستاری درباره مرکب خوشنویسی در نیمه دوم سال ۱۳۹۴ در ۹۲ صفحه با قطع وزیری و چاپ سیاه‌وسفید، توسط انتشارات گلدسته در شهر اصفهان انتشار یافته است.

زهرا سلطانی، یکی از سه مؤلف کتاب، کارشناس ارشد رشته مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی است و تألیف این کتاب با همکاری دو تن

■ سلطانی، زهرا؛ فرهمند بروجنی، حمید؛ عابد اصفهانی، عباس. (۱۳۹۴). جستاری درباره مرکب خوشنویسی: وجه تسمیه، آسیب‌ها، مواد و روش‌های ساخت. اصفهان: گلدسته. ۹۴ص. مصور، جدول.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۰۸۳-۳۵-۴

فصلنامه نقدکتاب

هنر

سال سوم، شماره ۹-۱۰
بهار و تابستان ۱۳۹۵

۳۴

از اساتید دانشگاه هنر اصفهان - حمید فرهمند بروجنی و عباس عابد اصفهانی - صورت گرفته است. اکثر مطالب این کتاب، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهرا سلطانی با عنوان «فن‌شناسی و آسیب‌شناسی مرکب مشکی و قهوه‌ای در آثار خوشنویسان معاصر و بررسی تأثیر افزودنی عسل در ویژگی‌های بصری مرکب»^۱ است. از این پایان‌نامه، سه مقاله با عناوین «بررسی تطبیقی مرکب‌های خوشنویسی مورد استفاده در میان ایرانیان، عثمانی‌ها، چینی‌ها، هندیان و اعراب»^۲، «بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های مرکب و حبر از دیدگاه شیوه ساخت»^۳ و «مطالعه فن‌شناسی و آسیب‌شناسی مرکب‌های مشکی مورد استفاده خوشنویسان امروزی»^۴ استخراج شده است. این کتاب در دو بخش «بررسی مرکب و آسیب‌های آن» و «مرکب در میان ملل متخلف» تنظیم شده است. از آنجایی که تألیف این کتاب، جدی‌ترین اثر ایشان است و مخاطبان آن، علاوه بر متخصصین رشته مرمت اشیا، شامل خوشنویسان و نسخه‌شناسان و به‌طور کلی گروه وسیع هنرمندان هستند، ضروری است تا این اثر با دقت بیشتری معرفی و بررسی شود.

با پیدایش دین اسلام و فراگیری هنر خوشنویسی و کتابت، رسالاتی در زمینه ساخت و تهیه مرکب تهیه شده است؛ از جمله رسالاتی که در کتاب‌های کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، تألیف نجیب مایل هروی و همچنین کتاب رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، تألیف حمیدرضا قلیچ‌خانی، جمع‌آوری شده‌اند. به‌تازگی نیز کتاب مرکب خوشنویسی، توسط سید جعفر حجت کشفی نگارش شده است؛ اما در کتاب پیش رو به‌طور علمی به بیان اجزای مرکب، تأثیرات مواد سازنده آن بر روی یکدیگر و همچنین چگونگی عملکرد اجزا، شکل ذرات و آسیب‌های مرکب،

پرداخته شده است. از این رو معرفی کتاب و یادآوری برخی از کاستی‌های آن، امری است ضروری تا این نکات در ویرایش بعدی، برطرف گردد. اکنون سایر اشکالات اثر را در دو بخش «اشکالات صوری» و «اشکالات محتوایی» بررسی می‌نماییم تا از این راه مخاطبان با این کتاب، جایگاه و اهمیت آن در پژوهش‌های معاصر، بیشتر آشنا شوند.

اشکالات صوری

در اینجا برخی از سهوهای مشاهده‌شده در کتاب، انتخاب و معرفی شده است:

۱. جلد: از آنجایی که اولین نکته‌ای که توجه مخاطب را جلب می‌نماید، جلد اثر است، ضروری است تا در بخش شناسنامه کتاب، توضیحاتی درباره طرح جلد، ارائه شود.
۲. صحافی: همچنین صحافی بکار رفته از نوع صحافی نرم است که به آن «شومیز» یا «ته‌چسب» گویند و با توجه به تعداد صفحات و حجم کتاب، صحافی نامناسبی است که سبب می‌شود شیرازه، سریعاً از هم بپاشد.
۳. چاپ تک‌رنگ: ضعف دیگر، چاپ سیاه‌وسفید اثر است. با توجه به اینکه تصاویر متعددی از مواد و آسیب‌های مرکب در کتاب گنجانده شده، نوع چاپ، بسیار نامناسب است و تصاویر در بخش‌هایی، بسیار ناواضح بوده و انتقال‌رسانی مفاهیم را مشکل و گاهی غیر ممکن می‌سازد؛ به‌عنوان مثال در عکس ۳ (ص. ۱۶)، درباره زاج کبود صحبت می‌شود که جسم کلوخه‌ای متبلور به رنگ آبی آسمانی است؛ اما در تصویر، غیر از توده‌های سیاه‌رنگ، هیچ‌چیز دیده نمی‌شود. همچنین در عکس ۱۵ (ص. ۲۹)، هدف، نمایش تخریب بیولوژیکی یک قرآن خطی است که به‌دلیل چاپ نامناسب، فاقد گویایی است. این مشکل در تصاویر دیگر کتاب از جمله عکس‌های شماره ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۶ و ... نیز قابل مشاهده است.
۴. ارجاعات در متن: متأسفانه در قسمت‌هایی که شاهد تعاریف علمی و همچنین توضیحات تاریخی هستیم، هیچ منبعی ذکر نشده است؛ به‌عنوان مثال:
 - در صفحه ۹ در تعریف مرکب آمده است: «برخی به‌وجه تسمیه آن توجه کرده و برای مثال گفته‌اند...» اما اشاره‌ای نشده که منظور از «برخی» چه کسانی هستند؛
 - در همان صفحه، ذکر شده: «منشأ مرکب به تاریخ نوشتن بازمی‌گردد...» و توضیحاتی داده شده که فاقد منبع هستند؛
 - صفحه ۱۲: «سابقه استفاده از این مرکب (مرکب کربنی) در چین تقریباً

به ۲۵۰۰ سال قبل از میلاد مسیح می‌رسد»؛

- در صفحه ۱۷ در تعریف مازو: «برجستگی‌های کروی شکل ۱۲ - ۲۰ سانتی‌متر است که تحت تأثیر گزش حشره مخصوصی بنام «سی ئپس کالاتنکوریا» بر روی جوانه‌های درخت بلوط ایجاد می‌شود»؛
- در صفحه ۳۰ نیز یک پاراگراف درباره قارچ‌ها توضیح داده شده است اما منبعی مشاهده نمی‌شود.

می‌توان گفت که این «عدم ارجاع‌دهی» در تمام مباحث علمی کتاب مشاهده می‌شود و تنها زمانی که در بخش دوم کتاب، درباره «روش‌های سنتی ساخت مرکب ایرانی» صحبت شده است، نام رساله‌ها به‌عنوان منبع دیده می‌شود.

۵. ارجاعات در پاورقی‌ها: تنها ارجاعاتی که در پاورقی‌ها مشاهده می‌شود، مربوط به نگارش برخی اصطلاحات و نام افراد و ... با حروف لاتین است که متأسفانه عدم یکدست‌بودن در این ارجاعات مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان مثال: • در صفحه ۱۰ مشاهده می‌شود نام شخصی به لاتین در پاورقی آمده است (پلینی) اما در همان صفحه و صفحه بعد، کلمات عبری *deyo* و *chilzon* در متن کتاب و با حروف لاتین نوشته شده‌اند؛

• در صفحه ۴۴ به فردی بنام «فرانک» اشاره شده اما نامش در پاورقی با حروف لاتین نیامده و در همان صفحه، واژگان *ink* و *sumi* و *qin* در متن کتاب با حروف لاتین نوشته شده‌اند و نه در پاورقی؛

• نکته دیگر در پاورقی‌ها، عدم هماهنگی در شیوه بکارگیری حروف لاتین است. در پاورقی صفحه ۱۵، عبارت *black bone* با حروف کوچک نوشته شده اما در همان صفحه و در پاورقی بعدی در عبارت *Charcoal black* ابتدای کلمه با حرف بزرگ نوشته شده است. این ناهماهنگی در پاورقی‌های صفحات ۱۴، ۲۴ و ... نیز مشاهده می‌شود. در صورتی که تنها کلمات آغازین جمله و همچنین اسامی خاص باید با حروف بزرگ آغاز شوند. همچنین در صفحه ۳۲، مشاهده می‌شود *uv* به‌دلیل اینکه مخفف دو کلمه *Ultra Violet* است، باید به‌صورت *UV* و با حروف بزرگ نوشته شود.

۶. زیرنویس تصاویر: نکته قابل تذکر، آن است که توضیحات تصاویری که نمونه‌های آثار خوشنویسی هستند، به محل نگهداری اثر، اشاره نشده است. تصاویر ۵، ۷، ۹، ۱۱، ۱۳، ۲۸ از این قبیل هستند.

۷. فهرست منابع: در صفحه ۹۱ عنوان «فهرست منابع» آمده و منابع بکار رفته در نگارش کتاب در آن ذکر شده است؛ اما متأسفانه به‌دلیل عدم ارجاع درون‌متنی، منابع نمی‌توانند آن‌طور که شایسته است به مخاطب

جهت رجوع، مطالعه و پیدا کردن مطلب مورد نیاز در کتب منبع، کمک نمایند. لازم به ذکر است نام و مشخصات دو منبع از منابعی که در جدول صفحه ۷۱ تا ۷۷ از آن‌ها استفاده شده، در فهرست منابع نیامده است. این دو منبع، کتاب‌های گلستان هنر^۵ تألیف قاضی احمد منشی قمی و کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، تألیف نجیب مایل هروی هستند.

۸. از اشکالات دیگر در این بخش، رعایت نکردن اصول، جهت ترتیب آوردن نام و نام خانوادگی نویسندگان در برخی منابع است؛ به عنوان مثال:

• در مقاله «اثرها و کاربردهای درمانی حنا در طب سنتی و طب جدید»، اسامی نویسندگان به این صورت ذکر شده‌اند: اسدی پویا، علی‌اکبر، نیلوفر معتمد و کامیار اسدی پویا؛

• همچنین بهدانی، مهدی، کیارش قزوینی، علیرضا محمدزاده و علی صادقیان به عنوان نویسندگان مقاله‌ای دیگر؛

• عجمی، حمید و حسین غلامی در معرفی کتاب مجموعه‌ای از خطوط مرحوم میرزا محمدرضا کلهر و فخرالکتاب.

همچنین شایسته است که نام کتاب یا مقاله به صورت ایتالیک نوشته شوند.

۹. نیاز به ویرایش: تمام متن کتاب، نیازمند به بازبینی مجدد جهت بررسی علائم نگارشی، غلط‌های املائی، رعایت فاصله‌ها و نیم‌فاصله‌ها و ... است. از این رو ضروری است به برخی از این اشکالات اشاره شود. همچنین عدم هماهنگی میان شیوه نگارش واحدهای اندازه‌گیری نیز نیازمند بازبینی و تصحیح است. در صفحه ۱۷ به منظور بیان اندازه مازو آمده است که: «برجستگی‌های کروی شکل ۱۲ - ۲۰ سانتی‌متر»؛ اما در صفحه ۱۹ «ضخامت نهایی ذرات، کمتر از $0.1 \mu\text{m}$ تا $0.2 \mu\text{m}$...» و یا در پاراگراف آخر همان صفحه: «تصف طول موج نور در هوا یعنی حدود $0.4 - 0.7$ میکرون».

اشکالات محتوایی

یکی از مهم‌ترین بخش‌های پژوهش، طبقه‌بندی مطالب جمع‌آوری شده است. این امر کمک می‌کند تا از یک سو محقق به صورت هدفمند و منظم در پژوهش گام بردارد و از سوی دیگر به مخاطب کمک می‌کند تا هنگام مطالعه، گیج و سردرگم نشود و پس از اتمام هر بخش بتواند از مطالب خوانده شده، نتیجه‌گیری درست به عمل آورد.

متأسفانه این کتاب در هیچ بخشی به صحبت درباره پژوهش‌های معاصر در این زمینه پرداخته است. پیشنهاد می‌شود در بخش آغازین کتاب به معرفی و توضیح درباره پژوهش‌ها، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی که

- پیش‌تر درباره این موضوع کار شده‌اند، پرداخته شود؛ از جمله:
۱. حجت کشفی، جعفر. (۱۳۹۲). مرکب خوشنویسی. قم: مجمع ذخایر اسلامی. (چاپ اول)
 ۲. سمعانی، عبدالکریم بن محمد. (۱۳۸۱). «منابع نسخه‌پردازی: افزارها و آداب نسخه‌نویسی». مترجم حسین استاد ولی. نامه بهارستان. ش. ۵. بهار و تابستان: ۲۱ - ۳۲.
 ۳. شبوح، ابراهیم؛ آذرنوش، هوش‌آذر. (۱۳۸۱). «مواد و وسایل نسخه‌پردازی: دو منبع قدیمی تازه‌یاب درباره روش ساخت مرکب». نامه بهارستان. ش. ۵. بهار و تابستان: ۱۴۱ - ۱۵۲.
 ۴. فاضل نیشابوری، فضل‌الله. (۱۳۸۲). «نسخه‌شناسی: بررسی و مقایسه دستورالعمل‌های مندرج در رساله‌های خوشنویسی فارسی». نامه بهارستان. ش. ۷ و ۸. بهار و زمستان: ۸۱ - ۸۶.
 ۵. قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. تهران: روزنه. (چاپ اول)
 ۶. مایل هروری، نجیب. (۱۳۷۳). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
 ۷. متقی برهان‌پور، علی بن حسام‌الدین. (۱۳۷۳). «التجریب الوافی فی البحر الصافی (رساله‌ای به فارسی در مرکب‌سازی)». نامه بهارستان. ش. ۱ و ۲. بهار و زمستان: ۲۱ - ۲۶.
- تقسیم‌بندی بخش‌های این کتاب، بسیار کلی و تنها در دو بخش «بررسی مرکب و آسیب‌های آن» و «مرکب در میان ملل مختلف» صورت گرفته است و همین، سبب می‌شود که مطالب، پیوستگی خود را در هر بخش از دست بدهند. این در صورتی است که بر روی جلد کتاب و ذیل عنوان، به: «وجه تسمیه، آسیب‌ها، مواد و روش ساخت» اشاره شده است. در نتیجه اگر بخش‌های کتاب به فصل‌های ریزتر - همان‌طور که در عنوان کتاب آمده است - تقسیم شوند، پیوستگی بیشتری در اثر مشاهده می‌شود.
- نیک می‌دانیم که یکی از مهم‌ترین و ضروری‌ترین بخش‌های هر کتاب، نمایه‌های آن است که بیشترین کمک را به مخاطبان، جهت دسترسی به مطالب مورد نیازشان می‌کند. در کتاب مورد بحث نیز نمایه‌ای با عنوان غلط‌انداز «واژه‌نامه»، به معنی معادل واژه‌ها، در صفحه ۸۶ آمده است؛ اما واژه‌نامه‌ای آشفته پیش روی مخاطب است به این دلیل که نخست، تفکیک موضوعی در آن صورت نگرفته است. به گونه‌ای که نام رنگ‌ها مانند سرنج، شنگرف و ... در کنار اسامی افراد مثل عبدالله کوه دزی، ابن مقله و ... واحدهای

اندازه‌گیری همانند اوقیه، سیر و ...، اصطلاحات سنتی مانند طبرزد، مرقشیشا و ... و اصطلاحات علمی همانند سوسپانسیون و ... در کنار هم آمده‌اند. از سوی دیگر، ترتیب الفبایی در نگارش این اصطلاحات و واژگان رعایت نشده است و اگر مخاطب به دنبال کلمه‌ای باشد، موظف است تا تمام صفحات «واژه‌نامه» را ورق زند تا شاید بتواند نتیجه‌ای دریافت نماید. حتی کلمات در این بخش، ضخیم (بولد) نیز نشده‌اند تا مشخص و برجسته باشند.

جمع‌بندی

امروزه با توجه به گسترش راه‌های دسترسی افراد به منابع و موضوعات مختلف، آگاهی و دانش مردم رو به افزایش است؛ از این رو نیاز است پژوهش‌هایی که در زمینه‌های مختلف صورت می‌گیرند، تا حد امکان با دقت انجام شوند تا کاستی‌ها به حداقل برسند. از سوی دیگر، با توجه به گسترش فعالیت‌های علمی در دانشگاه‌ها و آزمایشگاه‌ها، ضروری است نتایج پژوهش‌ها به بهترین نحو و در قالب مناسب ارائه شوند تا جلب مخاطب به جهت آگاهی و بالا بردن سطح دانش مخاطبان، صورت گیرد. این عمل در ایجاد تعامل میان هنرهای سنتی و دانش امروزی و همچنین همکاری در بین استادکاران تجربی و دانش‌آموختگان امروزی، بسیار مؤثر خواهد بود. همچنین ضروری است تا تحقیقات با صبر و بردباری در یک زمینه خاص انجام شوند و با دقت به جزئیات پرداخته شود تا مخاطبان در مواجهه با نتایج پژوهش، گیج و سردرگم نشوند و بتوانند از اثری که در دست دارند، حداکثر استفاده را بنمایند.

این کتاب با بازبینی نکات یاد شده و ویرایش دقیق علمی و ادبی، می‌تواند برای مخاطبان و علاقه‌مندان به هنر مرمت، خوشنویسی و علم شیمی، سودمند باشد.

پی‌نوشت

۱. سلطانی، زهرا. (۱۳۹۱). «فن‌شناسی و آسیب‌شناسی مرکب مشکی و قهوه‌ای در آثار خوشنویسان معاصر و بررسی تاثیر افزودنی عسل در ویژگی‌های بصری مرکب». استادراهنما: حمید فرهمند بروجنی و عباس ابداصفهان‌ی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش‌هنر. دانشگاه هنر.

۲. سلطانی، زهرا؛ فرهمند بروجنی، حمید؛ جوکار، جلیل. (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی مرکب‌های خوشنویسی مورد استفاده در میان ایرانیان، عثمانی‌ها، چینی‌ها، هندیان و اعراب». گنجینه اسناد. ش. ۱۰۱. بهار: ۱۲۴ - ۱۳۹.

۳. فرهمند بروجنی، حمید؛ سلطانی، زهرا. (۱۳۹۲). «بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های مرکب و حبر از دیدگاه شیوه ساخت». هنرهای سنتی. ش. ۲. پاییز ۹۱: ۹۱-۱۱۲.
۴. فرهمند بروجنی، حمید؛ عابد اصفهانی، عباس؛ سلطانی، زهرا. (۱۳۹۴). «مطالعه فن‌شناسی و آسیب‌شناسی مرکب‌های مشکی مورد استفاده خوشنویسان امروزی». مرمت و معماری ایران. ش. ۹. بهار و تابستان: ۱۰۳-۱۱۹.
۵. منشی قمی، احمد بن حسین. (۱۳۶۶). گلستان هنر. بتصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری. [تهران]: منوچهری. شصت و دو، ۲۱۴ص: مصور (بخشی رنگی)، نمونه.

منابع

- حجت کشفی، جعفر. (۱۳۹۲). مرکب خوشنویسی. قم: مجمع ذخایر اسلامی. (چاپ اول)
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد. (۱۳۸۱). «منابع نسخه‌پردازی: افزارها و آداب نسخه‌نویسی». مترجم حسین استاد ولی. نامه بهارستان. ش. ۵. بهار و تابستان: ۲۱-۳۲.
- شبوخ، ابراهیم؛ آذرنوش، هوش‌آذر. (۱۳۸۱). «مواد و وسایل نسخه‌پردازی: دو منبع قدیمی تازه‌یاب درباره روش ساخت مرکب». نامه بهارستان. ش. ۵. بهار و تابستان: ۱۴۱-۱۵۲.
- فاضل نیشابوری، فضل‌الله. (۱۳۸۲). «نسخه‌شناسی: بررسی و مقایسه دستورالعمل‌های مندرج در رساله‌های خوشنویسی فارسی». نامه بهارستان. ش. ۷ و ۸. بهار و زمستان: ۸۱-۸۶.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۷۳). رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. تهران: روزنه. (چاپ اول)
- مایل هروری، نجیب. (۱۳۷۳). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- متقی برهان‌پور، علی بن حسام‌الدین. (۱۳۷۳). «التجریب الوافی فی البحر الصافی (رساله‌ای به فارسی در مرکب‌سازی)». نامه بهارستان. ش. ۱ و ۲. بهار و زمستان: ۲۱-۲۶.